

TÁRSADALOMRAJZ.

Területi csoportok egy mezőváros társadalmában.

(*Adalék Makó társadalomrajzához.*)

A területi összefüggés különleges csoportosulásokat terem a társadalmi összefüggések bonyolult szövevényében. Elvontabb társadalmi szemlélet előtt föl sem merül ez összefüggés, míg konkrét ténysszemlélet elsőrenden a területi csoportok problémaival találja magát szemben. Az általános szociológia jóformán nem is ismeri a területi csoportok problémáját, szemléletében a magatartások absztrakt hasonlósága, vagy szabályszerű különbözése az egység kritériuma. Hogy az egység létrehozói vagy jellemzői között mily szerepe van a területi tényezőnek az már csak azért is fedve maradhatott, mert gyakran a területi fekvés tökéletesen közömbös a társas viszony szempontjából. Nem így a társadalomrajz. Egy község társadalmi szerkezetének vizsgálata a legérzékenyebb csoportokat a területi tagozódásban találja, hiszen maga a vizsgálati egység is — község vagy város — elsősorban területi csoport. A területi csoportok társadalomrajzi felderítésének ilyen vonatkozásban általánosabb érvényű értéke van: a konkrét példa erejével világít rá a társadalom területi szerkezetére.

Makó területi szerkezete vagy általánosabban község, város területi szerkezete egy történelmi példa nyomán világosodik meg kellően. A rendi korszak közigazgatása egy adott területen egymás mellett ismert nemesi és paraszt vármegyét, nemesi és parasztközséget. Szemléltetően mutatja e tény, hogy különböző funkciót teljesítő csoportok ugyanazon területen elkülönödve és egymás mellett állottak. Könnyen érthető, hogy a területi csoportok határozottsága erősebb volt a társadalmi csoportok erősebb határozottságának, a rendiségnek idejében, mint napjainkban. A makói társadalom területi rendje legélesebb határvonalakat mutat a múlt század közepén: a rendiség utolsó évtizedében és a családi közösség alapján álló tanyák egységes kifejlődésének idején. Ebben az időben 8 külön funkciószerepet betöltő határozott területi csoportból állott a város: 1. a Központ, a nemesi Makó, mely a város régebbi, megyeközpontot jelölő értelmében város volt, és máig Makó városi

fejlődésének a magva maradt. 2. Szentlőrinc a reformátusok parasztközsége. 3. Buják a katolikusok parasztközsége. 4. Újváros; Szentlőrinc és Buják népfölöslegéből telepített vegyes felekezeti újabb parasztközség. 5. Az Oroszrész. 6. A zsidók Ghettoja. 7. Cigánybécs. 8. Tanyák, mint a mezőgazdasági termelés különleges színtere és a mezőgazdasági dolgozók ideiglenes lakóhelye.

A vázolt területi szerkezet a társadalom gyökeres átalakulása következtében jelentékeny változáson ment keresztül. Az átalakulásnak területi vonatkozásban két jelentős következménye lett: egyik, hogy a fejlődő mezővárosi társadalom új, többé már nem falusi, városrészeket teremtett, másik pedig az, hogy a különálló városrészek fölött egyre erőteljesebb a város egyetemes, de tagozott egysége.

A városfejlődés során kialakuló új városrészek közül legrégibb a város keleti vízenyős részén elterülő Honvéd, melyet a szabadságharc után osztottak ki, nagyrészt a volt honvédeknek, de mindenképpen földtelen zselléreknek. E tisztán proletár negyed előállta már egy városi vonást rajzol a város társadalmának arculatára: egy munkaalkalmat nyújtó, falunál nagyobb, város felé fejlődő mezővárosra támaszkodva jöhetett csak létre külön zsellér városrész. Egyező okok következményeképp követte Honvéd kialakulását a város nyugati részének két zsellérnegyede: a század elején létesült Munkásházak és a világháború utáni Vertánteleg.

A mezőváros szétbomló és a bomlás eredményeképp egységesülő társadalmi területi elhelyezkedésében is egységesülést mutat. Buják, Szentlőrinc, Újváros és az Oroszrész nagyrészt felekezeti különbségeken alapuló különállása lassan elveszti hatékonyságát és hasonló sorsra jut a többi városrész is. De mint ahogy a nemesi és paraszti rendek romjain egy egységes polgári társadalomnak a nyomai tünedeznek fel, aképpen a város különálló területi csoportjainak elmosódó határai felett egy új területi rendnek a körvonalai bontakoznak ki. Makó társadalmának városi magva mindenkor a nemesi város a Központ volt. Egyre növekedvén ez a rész ma a városi minőséget legjobban megközelítő elsőosztályú területi csoportja Makónak. Sugarasan kifelé haladva a régi parasztközségek egységes öve adja a másodosztályú városrészt, míg a külváros proletár telepeinek lapályos vízenyős része a harmadosztályú város terület.

Egyetlen területrészt maradt meg változatlan különállásban, mely továbbra is különleges szerepet tölt be: a Tanyák.

A városrészek között, melyekből a város területi társadalmi szerkezete összetevődik kimagasló jelentőségű a városmag: a Központ. Hajdan a nemesi város volt, 1836-ban még kizárólag középületek és a 35 nemesfamiának a házai állottak területén. Jellemző utcanevei még ebből az időből származnak: Főtér, Megyeház, Szép és Úri utcák. A Központ napjainkra kiszélesedett, a polgárságnak többé-kevésbé városi életbe rendezés nyújtó városrészévé és ilyen minőségben a város elsőosztályú területi csoportja, mintahogy lakói a város társadalmának felső osztályához tartoznak. Teljesen kikövezett utak részben fedett csatornák, vízvezeték, villany és távíró vezeték, emeletes házak, gazdasági udvarok hiánya, fürdőszobák és egyéb komforttal ellátott lakások jellemzik a belváros külső képét. Jellemző továbbá, hogy az összes közhivatalok, közintézmények és központi fogyasztó intézmények a belváros területén vannak, kivétel csak a templomok, amelyek a régebbi parasztközségek centrumaiban helyezkednek el.

Mezővárosi társadalom fejlődésének már igen korai szakaszában sem állhatott egyetlen falusi közösségből, mert amiként gazdasági alapjaiban, azonképp társadalmi vonatkozásban is határa van a falusi közösség kiterjedésének. A naponkénti közlekedéssel elérhető földnek a határa szabja meg a gazdaság oldaláról a falu kiterjedését, az egyénenkénti intenzív és különös érintkezés határa pedig a társadalom oldaláról. Ha különleges történeti sors e határokat meghaladó tömeget sodor egybe, gazdasági téren előállanak a tanyák, társadalmi vonatkozásban pedig a külön falusi egységekbe való osztódás és egészében nem falu többé az illető község, hanem mezőváros.

Makó falu összetevői közül egyfelől a város egész képét legjobban meghatározza, másfelől napjainkig legjobban elhatárolható jellegzetes városrész Szentlőrinc. Szentlőrinc a reformátusok községe és a hagymatermelés ősi fészke. Szoros egységét biztosította a felekezeti egybetartozás és a közös történeti múlt. Idők folyamán kiterjedt a város egész délkeleti részére és ezzel párhuzamosan mindinkább vesztett falusi zárt-ságából. Egészen a múlt század végéig azonban szabályszerű parasztközség volt, mely a parasztréteg társadalmi funkcióit teljesítette. Utcanévei a parasztszemlélet és szerves fejlődés ékes jellemzői: Nagy Györgyök utcája, Borka, Fekete, Szap-panos Kis János utcája, Kukorica, Paprika, Kolbász, Kigyó

utca voltak a legjellemzőbb utcanevek, melyek közül a legtöbbet országos és helyi nagyságok neveire kereszteltek át.

Buják volt a katolikusok faluja s e minőségében Szentlőrinc mellett a paraszt falunak egy másik azonos funkciójú egyéni változatát képviselte. Fejlődése teljesen párhuzamos Szentlőrincével, még abban is egyezik vele, hogy egy különös kertészeti ágat fejlesztett ki, a szentlőrinci hagyma és zöldség kultúrához hasonlóan, a tormatermelést. Utcanévei a református és katolikus parasztság különös eltérésére mutatnak rá; míg a református falusi közösség közismert egyének, családok, s a mezőgazdasági termelés termékeinek nevén nevezte utcáit, addig a katolikus rész erőteljesen vallási, illetve egyházi életének megfelelően előszeretettel szentjeinek ajánlotta utcáit és tereit. Szent Anna, Szent Gellért, Szent Háromság utcák, Szent János és Szent István terek a katolikus parasztság fokozott égfelé fordulásának bizonyosságai.

A két törzsök falu csakhamar oly nagyra növekedett, hogy keretei szűknek bizonyultak. A két városrészből való kitelepítéssel jött létre a város északi részén egy harmadik: Újváros, mely azonban már újabb keleténél fogva is nem volt kezdetben sem oly zárt falusi közösség, mint anyafalui. A két felekezethez tartozók már kezdetben vegyülten telepedtek, később pedig még fokozódott a keveredés. Társadalmi funkciójában azonban változatlanul a paraszt falu alkatát képviselte Újváros is. Utcanéveiben is változatlanul a belső fejlődés, zárt parasztvilág és társadalmi szerep jegyei ütköznek ki: Víg úr utcája, Alma, Paradicsom, Pacsirta, Zöldfa, Bárány, Szekfű és Buza utcák nagyrészt ma is meglévő utcanevek.

Negyedik falu-összetevője volt a városnak a Kis- és Nagyoroszló utcákból álló Oroszrész. Ez a városrész orosz és román telepítésekből származott és e közös származás, nemkülönben a felekezeti (görög katolikus) egybetartozás e városrésznek is falusi egységet biztosított. A féltékenyen őrzött területi elhatárolódás csak külső kifejezése volt a sokáig szigorúan fönntartott felekezeti és nemzetiségi különbözésnek. Társadalmi funkcióját tekintve azonban az orosz rész is paraszt falu volt, és a bujáki és szentlőrinci részek termelési specializálódásához hasonlóan, itt is egy különleges termelési ág állt előtérben: a juhtenyésztés, és a velekapcsolatos tej, bőr és irha feldolgozás.

A négy azonos funkciójú területi csoport csak egyéni je-

gyekben és kisebb jelentőségű funkció szerepekben különbözött egymástól. A változás éppen ezeket az egyéni eltéréseket kibébitette meg, természetes következmény, hogy ma a négy volt faluszerű közösség egyetlen területi csoporttá, egyetlen városövvé olvad össze. Egységes paraszt városöv lenne e terület, ha a változás jelenségei között elsőrendűen ott nem állana a parasztság egyre erősödő polgáriasodása. A parasztság változása folytán azonban nem egységes paraszt városrészé, hanem egységes másodosztályú területi csoporttá alakul át a volt szentlőrinci, bujáki, újvárosi és oroszrészi faluközösségek területe. A főutcák mentén a belváros nyúlik ki a középrészek testébe aszfaltos és vízvezetékes nyúlványaival, egészében azonban a belvárosétól lényegesen eltérő képet mutat a város középrésze. Mint a lakók, akik az egységesedő társadalom középse, paraszt és egyéb származású kispolgári osztályhoz tartoznak, úgy a városrész is kimozdult a harmonikus falusi állapotból és ezer úton igyekszik megközelíteni a belvárost. A gazdaság kényszerítő feltételei következtében nagy gazdasági udvarok, utcai baromfi tenyésztés, takarmány és trágya felhalmozás még a falu képéhez viszik közel a makói középrész arculatát, azonban útkövezések, járdaaszfaltozások, villany- és táviróvezetékek egyre városiasodó épületek sokasodása már a város felé mutatnak.

A városrészek változó sorsában osztozik a zsidók városrésze, a régenté Kis- és Nagy-zsidó utcákból álló, Ghetto is. Az agrár vonásokat leszámítva épp olyan területi közösség volt, mint Buják, vagy Szentlőrinc. A különleges felekezeti és népiségi különbözés még közigazgatási különállást is biztosított a zsidóközség számára, ám a zsidó városrész soha sem volt falusi közösség, hanem egy nagyobb mezővárosi közösségre támaszkodó és különleges funkciót betöltő városi csoport már egy évszázaddal ezelőtt is. Sajátlagos funkciója volt a zsidóságnak mindennemű kereskedelem. A makói hagyma és zöldség forgalmát pl. az ország határain belül a parasztság fejlesztette ki, európai hírére azonban a zsidóság teremtette meg. A Ghetto eleve városi volta okozta, hogy napjainkban a városrészek egységesülésének idején a Ghetto a belváros és a középrész között oszlik fel. A belvárosi része a zsidóság polgári nivóra emelkedő rétegének lakóhelye, s eképpen az elsőosztályú városrésznek teljesen betagolódott része viszont külső fele a középrésznek vált alkotó elemévé. Zsúfolt lakások, udvartalan házak városi csoportnak a jegyei: a zsidóság mind a belvárosban, mind a középrészen a makói társadalom legváro-

sibb szárnyát képviseli. A zsidó népi különállás régebben társadalmi elszigetelődést eredményezett ma polgári és kispolgári minőséget jelent területi elhelyezkedésben és funkcionálásban egyaránt.

A város korábbi fejlődésszakában a cigány népiség épp oly különlegesen elhatárolt területi csoportosulást eredményezett, mint a zsidó. Cigánybécs egész napjainkig a cigányság kizárólagos lakóhelye volt, és sokáig közigazgatási különállást élvezett. Cigánybécs épp úgy járulékos társadalmi funkcióknak a teljesítője volt, mint a Ghetto. Részint a mulattatás és varázslás, részint pedig az eltakarítás és pótlás voltak a különleges cigánybécsi funkciók, nemkülönben a kereskedelem bizonyos fajtái. Míg a zsidóság népi egészében polgári és kispolgári társadalmi elem, — mely minőség területi elhelyezkedésében is megnyilvánul, — addig a cigányság nagyrészt proletár, és csak kicsi részben kispolgári elem. Cigánybécs a város középrészének és a külvárosnak a határán fekszik, az egységesülést eredményező változás folytán területének csak egy vékony sávja tagolódik a középrészhez, egészében a külváros legkülvárosibb részét teszi ki. A hely, amelyen fekszik, Cigánybécs lapályos, vizenyős, régente sertéslegelő, emberi lakásra csak a felelőtlen bátorság jelölhette ki. Az utcákon járda, csatorna és villanyvezeték csak szórványosan található, a házak nagyrészt lapos tetejű sárkalyibák, vízjárás idején egyetlen vízállás az egész terület s nem egy ház összedül. A mélyített kertekben nád és káka tenyészik és a béka a leggyakoribb háziállat.

Makó városának három zsellérnegyede csak történeti kialakulásban és lényegtelen egyéni jegyekben különbözik egymástól. Honvéd, a Munkásházak és Vertánteleg egyaránt soha sem voltak önmagukban zárt falusi közösségek; a mezőváros munkaszükségletére támaszkodva jöttek létre, s kezdettől fogva, mint munkásnegyed funkcionáltak. Noha szerveződött közösség nem is állott elő e részeken, a funkció azonossága egységes és zárt területi csoportot alakított ki. Az egység és zárttság azonban nem Honvéd és a Munkásházak, vagy a Vertánteleg között egymással szemben, hanem egyrésztől mind e zsellérnegyedek egységes csoportja, másrésztől a város többi részei között áll fenn. Honvéd, Munkásházak és a Vertánteleg együttesen teszi ki az egységes külvárost, a városterület harmadosztályú szakaszát. Míg a keletkezés idején csak a hasonló funkciószerep fogta egységbe a zsellér-negyedeket, addig napjainkban az alsó klasszis osztályszolidaritása alapján eleven és hatékony osz-

tályközösség alakult ki a külvárosban. Az újabb idők szavazásain és politikai akcióiban már cselekvő egységként szerepel Honvéd, Vertántelep és a Munkásházak kollektivitása. A városkép, amelyet a külváros nyújt, különös vegyülete a falusi és városi munkástelepek színeinek. Honvéd inkább falusi kép: kis telkecskék, gondosan ápolt apró kertek, nyúl, galamb és egyéb baromfival népes parányi gazdasági udvarok, az anyag azonossága és szűkessége által megengedett határokon belül változatos házak. Járdá és villanyvezeték általános, azonban útkövezés, csatornázás és vízvezeték ismeretlenek e tájon. A hely lapályos és vizenyős, a kerteket gyakorta víz veri fel és sűrűn megesik, hogy házak omlanak össze. A munkásházak mindenben hasonlatosak a honvédi részhez, avval az eltéréssel, hogy ez a rész magasabb helyen fekszik, gyümölcsös kerteknek a helyén és közel esik a belvároshoz. Ez okoknak az eredménye, hogy a többi külvárosi résznél nagyobb mértékben hasonul a város középrészéhez. Az újkeletű Vertántelep, a városi munkásnegyedek sívár képét tárja fel. A házakat a telepítés alkalmával közös vállalkozásban egyformára építették. Négy száz egyforma ház, mint megannyi vörös építőkocka húzódik meg a város nyugati szélén és egy lépéssel közelebb viszi Makót a városi csoportalkathoz.

A tanyák minden változás közepette változatlanul megmaradtak különleges és elmoshatatlan területi különállásukban, ámbár a funkciószerp, amelyet betölt a tanyavidék, lényeges változáson ment keresztül.

A tanyarendszer kifejlődésének első szakaszán tisztán és határozottan elkülöníthető területi csoportot képeztek a tanyák. A mezőgazdasági termelés üzemei voltak, és szervesen tartoztak hozzá a városbeli házakhoz s együttesen képezték egy-egy családnak a birtokát. A tanyán csak munkavégző fiatalok — serdülő és felnőtt gyermekek és alkalmazottak — tartózkodtak több-kevesebb ideiglenességgel. A tanyák közt egymásközött már csak a nagy távolságok miatt is érintkezés alig állott fönn. Tanyák kizárólag a várostól 8—10 km-re kezdődő Tanyaföldön voltak és területi együttességükben úgy jellemezhetők, hogy a mezőgazdasági termelés funkcióit ellátó területi csoportok voltak. E minőségükben két jellemvonást kell hangsúlyozni: egyfelől a tanyák, mint területi csoport a várostól, vagy bármely városrésztől határozottan eltérő különleges funkciószerpet töltöttek be, másfelől pedig csak az egyenként betöltött szerep azonossága és a laza területi össze-

függés fogta egybe őket, nem pedig valamely erőteljes közösségi kapcsolat.

A fejlődés során lényegesen átalakult a tanyák képe. Általánosságban a társadalom átalakulása, különösen pedig a nemzeti családi család felbomlása, a legelők felosztása, az örökösödési viszonyok megváltozása stb. következtében új tanyatípusok állottak a régi helyébe. Az első korszak tanyatípusát a tágkörű családi közösség tartotta fenn. Felbomlásával két új tanyát fönttartó közösség állott elő: a kisebb családi és szerződéses tanyaközösség. A családi tanyaközösség a régebbi nemzeti családi családnak egyedül a tanyára vonatkozó funkcióját tartotta fenn, míg a szerződéses tanyaközösség egyszerűen bér-munka viszony alapján teremtett tanyatípust. A két új tanyatípus kialakulása azt eredményezte, hogy a tanya hosszabb és kevésbé ideiglenes tartózkodásnak lett a helye. Családi tanyaközösségnél a kintlakó fiatalabb család, szerződéses tanyaközösségénél a tanyás családja egészen munkaképességük fennállásáig tanyalakókká lettek. Hozzáveendő ehhez az általános birtokelaprózódás és a tanyák folytonos épülésének azon eredménye is, hogy a tanyák megsűrűsödtek, és végül az a körülmény, hogy ugyancsak a birtokaprózódás folytán olyan tanyák is létesültek, amelyek többé már nemcsak termelő üzemek, hanem a városi és falubeli házhoz hasonlóan végleges lakóhelyek lettek. Minden ok együttesen azt eredményezte, hogy egyfelől a tanyák területi csoportjának a várossal szemben fennálló különleges és határozott funkciószerepe elhalványodott, bár teljesen meg nem változott, másfelől pedig, hogy a Tanyák területi csoportján belül fokozódott az érintkezés és már-már a falusi és városi közösséghez hasonló tanyai közösség állott elő.

A mai helyzetkép megrajzolásánál különbséget kell tenni a városhoz közeli tanyák és a távolabbi tanyaföldek tanyái között. A közelebbi tanyák későbbi alakulás eredményei s a várossal való kapcsolatuk oly szoros, hogy külön jellemző területi csoporttá való kifejlésük napjainkig nem következett be. A Tanyaföld tanyái képezik azt a különös területi csoportot, amelyet elsősorban értünk tanyák alatt és amelynek kifejlődését figyelemmel kísértük.

A makói tanyavidék képe meglehetősen belterjes és népes tájnak a vonásait hozza elénk. A fokozott és kevésbé ideiglenes kinttartózkodás eredményeképp a tanyák lakórészei eléggé kiépültek, bár a gazdaság céljait szolgáló részek mögött messze háttérbe szorulnak. Két szoba, vagy városiasan kiképzett ház

vég a legnagyobb ritkaságok közé tartozik. A tanyák elsősorban való termelői funkciószerepének és a városhoz való kapcsolódásuknak dokumentumai a falu és város elengedhetetlen kellékeinek: üzleteknek, temetőnek, templomnak, víz- és villanyvezetéknek, teljes vagy nagyértékű hiánya. Négy kiépített útja van a makói tanyáknak, melyek mind sugarasan a város felé vezetnek.

A fokozott kinntartózkodás eredményeként előálló egyre sűrűsödő érintkezés az egyes tanyák közt központoszerű képződményeket hozott létre. E kisded központok a tanyai közösségek kialakulásának magvai és történeti előzményük, hogy valaha hasonló nevű falvak állottak helyükön. Makó határában öt ilyen kezdetleges tanyaközpont van. Legnagyobb Rákos, mely iskola, kör, szövetkezet, malom, kovács és bognárműhelyből áll. Az Igási központ iskolát, kovácsot, kört, csárdát és ártézi kutat foglal magában. Bogárczóban templom, kör és iskola, Hatrongyoson kör, iskola, kovács- és bognárműhely van.

Erdei Ferenc.

KÖNYVISMERTETÉSEK.

Bodor Antal: A falukutatós vezérfonala, Budapest, 1935.
 Kiadja a Magyar Társaság Falukutató Intézete.

A szerző lelkes művelője a magyar falukutatásnak. Mostani könyvével vezérfonalat kíván adni azoknak a kezébe, akik megfelelő helyzetanalízisek alapján próbálják megrajzolni egy-egy falu bonyolult életrajzát. Először a falukutatós jelentőségét vázolja, inkább érzelmi motívumokra támaszkodva, mint a kérdés tudományos körülírására. Megemlíti azokat a szervezeteket, egyesületeket, amelyek falutanulmányozással foglalkoznak és foglalkoztak (kimaradt pl. a Huszadik Század, a Deutsch-Ungarische Heimatblätter körül csoportosuló kutatók igazán komoly munkája). Itt fontos lett volna, ha a szerző az egyes szervezetek működésének kritikáját is adja. A falukutatós módja c. fejezetben azt szegezi le *Bodor*, hogy a falukat csak az tudja gyorsan és helyesen áttekinteni, aki legalább egynek a monografiáját rendszeres adatgyűjtés, vizsgálódás alapján elkészítette. Szerintünk technikai lehetetlenség megkívánni egy embertől, hogy a történetírástól a népegészségügyig egyforma biztonsággal mozogjon a tudományok különböző területén. Nyomatékosan kétségbe vonjuk azt az állás-